

УДК 811.161.2'442:821.161.2-6

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-205-22>

ТИПОЛОГІЯ ДЕЙКСИСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ

TYPOLOGY OF DEIXIS IN UKRAINIAN EPISTOLARY TEXTS

Павлик Н.В.,*orcid.org/0000-0002-2957-6973**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови та славістики**Бердянського державного педагогічного університету*

У пропонованому дослідженні здійснена спроба встановлення типології дейксису в епістолярному дискурсі. Вивчення дейксису як категорії комунікативної лінгвістики і прагматики уможливило вияв його функцій в організації мовленнєвої взаємодії комунікантів, що полягають, зокрема, в координації особистісних, просторових, часових та інших характеристик складників мовного процесу. Дейксис в епістолярії втілюється через універсальні категорії – адресант/адресат (мовець, адресат), простір, час.

У межах пропонованого дослідження охарактеризовано такі типи епістолярного дейксису: персональний (рольовий), просторовий, часовий та просторово-часовий. Персональний дейксис у листуванні – це вказівка на адресанта та адресата – безпосередніх учасників спілкування, а також осіб, які не беруть участі, але згадуються у висловлюванні. Просторовий дейксис указує на місцерозташування адресанта, адресата та інших осіб чи об'єктів, які взаємодіють у мовленнєвому процесі або про яких ідеться в листі. Цей тип дейксису розглядається з оперттям на локалізацію події в просторі, вказівку точки відліку її в просторовому контексті та місце спостерігача, який має певну позицію в просторі. Часовий дейксис позначає хронологічні орієнтири складників комунікації: зокрема, йдеться про час мовлення, час події та точку відліку. Аналіз епістолярного дискурсу доводить думку про те, що часовий і просторовий дейксиси тісно взаємодіють в одному контексті, що має відбиття в координації використаних автором дейктичних знаків. Тісний взаємозв'язок дейктичних одиниць на позначення простору і часу уможливив виділення ще одного типу дейксису – просторово-часового.

Корпус дейктичних знаків проаналізованого епістолярію формують одиниці із вказівною семантикою, і провідне місце належить окремим розрядам займенників (особовим, вказівним, неозначеним), займенниковим прислівникам місця (просторовий дейксис) і часу (часовий дейксис). Крім цього, розширюватися дейктичне поле листа може за рахунок прикметників із часовою семантикою, дієслів зі значенням руху, прийменників просторовості. Дейктичні одиниці є прагматично маркованими, тобто пов'язаними з мовною ситуацією, комунікативним наміром автора тощо.

Ключові слова: дейксис, епістолярний дискурс, персональний (рольовий) дейксис, просторовий дейксис, часовий дейксис, просторово-часовий дейксис.

In the proposed study the attempt to establish the typology of deixis in epistolary discourse was made. The study of deixis as a category of communicative linguistics and pragmatics ensures the finding of its functions in the organization of the speech interaction of communicators, which consist in the coordination of personal, spatial, temporal, etc. characteristics of the components of the language process. Deixis in epistolary texts is entered through universal categories – a sender and an addressee (a speaker, an addressee), space, time.

Within the proposed study, the following types of epistolary deixis are characterized: personal (role), spatial, temporal, and spatio-temporal. Personal deixis in correspondence is an indication of a sender and an addressee that are direct participants in communication, as well as persons who do not participate but are mentioned in the statement. Spatial deixis indicates the location of the sender, the addressee, and other persons or objects that interact in the speech process or are discussed in the letter. This type of deixis is considered based on the localization of the event in space, the indication of its reference point in the spatial context and the place of the observer who has a certain position in space.

Temporal deixis indicates the chronological orientations of the components of communication, in particular, it refers to the time of speech, the time of the event, and the point of readout. The analysis of the epistolary discourse proves the opinion that temporal and spatial deixis closely interact in one context, which is reflected in the coordination of deictic signs used by the author. The close relationship of deictic units to denote space and time made it possible to distinguish another type of deixis – spatio-temporal.

The corpus of deictic signs of the analyzed epistolary is formed by units with indicative semantics, and the leading place belongs to separate categories of pronouns (personal, indicative, indefinite), pronominal adverbs of place (spatial deixis) and time (temporal deixis). In addition, the deictic field of the letter can be expanded due to adjectives with temporal semantics, verbs with the meaning of movement, prepositions of spatiality. Deictic units are pragmatically marked, i.e. related to language situation, communicative intention, etc.

Key words: deixis, epistolary discourse, personal (role) deixis, spatial deixis, temporal deixis, spatio-temporal deixis.

Постановка проблеми. Дейксис є категорією комунікативної лінгвістики, мовною універсалиєю, складником комунікативного процесу, що пов'язує та координує вербальну дію з елементами об'єктивної дійсності.

У мовознавчій літературі дейксис позиціонується як вказівну функцію одиниць мовного й паралінгвального кодів у спілкуванні, що виражається лексичними, граматичними, просодичними, паралінгвальними засобами й передбачає ідентифікацію і локалізацію учасників спілкування, об'єктів, подій, процесів, фактів тощо стосовно просторового, часового, соціального та деяких інших контекстів, які створюються мовленнєвим актом і комунікантами [1, с. 118]. Усталеним серед дослідників є розуміння центру вказівних координат, запропонованого зачинателем теорії дейксису К. Бюлером, а саме: вказівка на мовця «я» – персональний дейксис; вказівка на місцезнаходження мовця «тут» – просторовий дейксис; вказівка на час мовлення «зараз» – темпоральний дейксис [15]. Корпус дейктичних знаків формують одиниці із вказівною семантикою, які традиційно протиставляються повнозначним словам. Дейктичним одиницям властива, по-перше, егоцентричність та суб'єктивність, оскільки їх використання визначається і співвідноситься з особистістю мовця; по-друге, ситуативна маркованість, тому що вони тісно пов'язані й інтерпретуються в межах конкретної ситуації.

Категорія дейксису мислиться дослідниками як універсальна, оскільки передусім універсальними є поняття, на яких базується дейксис, – простір і час як загальні форми існування матерії; вказівна функція властива будь-якій мовній системі; універсальним є фактор спостереження, який утворює когнітивну основу багатьох мовних понять [6, с. 84].

Огляд наукової літератури з теорії дейксису дозволяє зробити висновок, що сучасні дослідження здійснюються в двох напрямках – порівняльно-типологічному (розглядаються особливості функціонування дейктичних знаків у мовах світу) та комунікативно-прагматичному (дейксис вивчається як категорія комунікативної лінгвістики і прагматики).

Отже, традиційно елементами об'єктивної дійсності виступають учасники мовленнєвого процесу, час і простір. На наш погляд, цікаво простежити за функціонуванням категорії дейксису в різних типах дискурсу, зокрема епістолярному, адже визначальною рисою епістолярного тексту є орієнтованість на конкретного адресата і передавання **повідомлення на відстані та закріплення його в часі**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць останнього десятиріччя з проблем теорії дейксису, які трапляються у вітчизняному мовознавстві, виділимо дисертаційне дослідження Т. Білецької, присвячене актуалізації категорії дейксису у гіпертексті [2], в якому здійснено комплексний аналіз прагматичних і дискурсивних особливостей дейксису в текстах комерційних Інтернет-сайтів, адже *питання дискурсивної (ситуативно-прагматичної) зумовленості* вживання дейктичних елементів у віртуальній комунікації наразі викликає неабияке наукове зацікавлення.

Заслуговують на увагу статті Я. Ващинської «Підходи до трактування поняття «дейксис»: загальна характеристика та специфіка» [3], де авторкою проаналізовано різні підходи до тлумачення означеного терміна в історичному аспекті та на сучасному етапі розвитку наукової думки, розкрито типологію дейксису в сучасній когнітивно-прагматичній парадигмі, та О. Залеснової «Дейксис як категорія мовної комунікації» [10], у якій ідеться про особливості категорії дейксису як мовного механізму орієнтування комунікативного акту стосовно ситуації, що склалася в процесі спілкування.

Проблемам дейктичної антонімії присвячена робота К. Тараненко «Прагматика антонімії дейксису» [14], де в межах лінгвістичної прагматики проаналізовано поняття дейксису як ситуативного мовного вислову, що пов'язаний з ідентифікацією, виокремленням об'єктів реальності.

Викликають інтерес наукові студії Н. Гуменюк «Категорія дейксису в англійській мові: універсальний дейксис» [5], в якій у межах лексико-семантичного й функціонально-комунікативного підходів описано поняття універсального дейксису, а також роботи, присвячені дослідженню особливостей дейксису в різних типах текстів, зокрема науково-технічному (Г. Костенко [12]), візуально-графічному (М. Івасишин [11]) тощо.

Мета дослідження. Мета статті – дослідити функції дейктичних знаків в організації мовленнєвої взаємодії комунікантів в епістолярному дискурсі, зокрема простежити їхню роль у координації особистісних, просторових, часових та ін. складників мовного процесу. Для аналізу в межах пропонованого дослідження обрано епістолярну спадщину знакової постаті літературного та суспільно-політичного життя України першої половини ХХ ст. Володимира Винниченка, опубліковану в часописі «Слово і Час» у різні роки.

Методи дослідження. Аналіз різних типів дейксису в епістолярному дискурсі здійснювався за допомогою лінгвістичного опису мовних фактів, зокрема, прийомів спостереження, узагальнення і класифікації, використаних для комплексного дослідження листів, контекстуально-інтерпретаційного методу, що сприяв виявленню особливостей дейксису письменницького листування.

Виклад основного матеріалу. Вперше типологія дейксису була розроблена К. Бюлером. Дослідник виокремив три його типи, а саме: дейксис наочний – позначає те, що перебуває в полі зору мовців; дейксис контекстуальний (анафоричний) – указівка на раніше вживаний контекст; дейксис уяви (до уявного), яким позначена певна уявна ситуація, те, що існує у свідомості мовця. Аналіз розробок зарубіжних і вітчизняних дослідників (К. Бюлер, Ч. Філлмор, Дж. Лайонз, Ф. Бацевич та ін.) у контексті створення типології дейксису уможливорює виокремлення таких його видів:

- персональний (предметний);
- просторовий;
- часовий;
- соціальний;
- дискурсивний (текстовий);
- рольовий;
- локутивний;
- когнітивний;
- іллокутивний та ін.

Дослідники пропонують розмежовувати також дейксис первинний (дейксис діалогу, ситуації живого спілкування, коли адресант та адресат перебувають в одній і тій самій ситуації мовлення) і вторинний, що не пов'язаний з конкретно мовленнєвою ситуацією (дейксис переповідання, нарації) [3, с. 23].

Цілком логічним є виокремлення в епістолярному дискурсі дейксису персонального (особистого, рольового), просторового та часового. Перший актуалізує учасників комунікативного процесу, два інших локалізують мовців чи інформацію в просторово-часовому континуумі.

Персональний (рольовий) дейксис у листуванні – це вказівка на адресанта та адресата – безпосередніх учасників спілкування, а також осіб, які не беруть участі, але згадуються у висловлюванні. Наприклад: *Я хоч бачу людей, рухаюсь, а ти сам та сам. Але ми надолужимо наше розстання* [4, с. 93] – дейктичне поле мовців представлене особовими займенниками *я – ти*, а також дейктичним словом *ми*, що використане автором для об'єднання в одну семантичну групу адресанта й адресата.

В обстежених епістолярних текстах спостерігається, як висловився Ф. Бацевич, ускладнення власне дейктичної функції мовних елементів семантико-прагматичними комунікативними смислами [1, с. 121], з-поміж яких виокремлюються, зокрема, визначені та невизначені дейктики. Наприклад: *Коли **хтось** заходить до мене в хату і **я** повертаюся на рип дверей, **я** зараз же згадую, як **ти** схоплювалася і бігла назустріч* [8, с. 90] – дейктичне поле обстеженого листа репрезентоване неозначеним займенником **хтось** (категорія невизначеності), що протиставляється особовому займеннику **ти**, який вказує на адресата мовлення і представляє категорію визначеності. Дейктичне поле визначеності доповнюється також особовим займенником **я** (позначає адресанта).

Прикметною особливістю персонального дейксису аналізованого епістолярію є виникнення антонімічних семантико-прагматичних відношень між дейктиками, що ґрунтуються в обстежених текстах на протиставленні займенників **я** – **ти**, а отже, автора листа та його адресата. Наприклад: ***Ти** – чиста. Знаєш, чим чиста? Силою і цільністю свого чуття. Не думай, що **я** – брудний, що моє чуття розбивається як-небудь. Але **я** все ж таки **не такий здоровий, як ти*** [8, с. 91]. Протиставлення дейктиків посилюється використанням антонімів (*ти*) **чиста** – (*я*) **брудний**.

Як зазначалося вище, суттєвими жанротвірними ознаками епістолярного дискурсу є визначальна роль особистості адресанта (і його відносини з адресатом) та відтворення реальної дійсності, що спирається на часові і просторові характеристики. Часопросторову характеристику тексту прийнято називати хронотопом, або часопростором (М. Бахтін). Хронотоп епістолярного тексту – це формально-змістова категорія, що відображає взаємозв'язок часових та просторових характеристик і має важливе значення у змістовій, композиційно-структурній та жанрово-стилістичній організації листа [13, с. 14]. Важливо акцентувати: саме фігура мовця організує семантичний простір висловлювання і є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації здійснюється відлік часу та простору [3, с. 22].

З погляду теорії дейксису в епістолярії **просторовий дейксис** указує на місцезрештування адресанта, адресата та інших осіб чи об'єктів, які беруть участь у мовленнєвому процесі або про яких ідеться в листі. Цей тип дейксису в епістолярному дискурсі традиційно розглядається з оперттям на локалізацію події в просторі, вказівку точки відліку її в просторовому контексті та на місце спостерігача, який має певну позицію в просторі. Наприклад: *Треба буде шукати місця **десь** на селі, або **там**, де буде. Ох, як би мені хотілося заїхати з тобою **далеко-далеко*** [8, с. 96] – просторове поле пропонованого контексту формують дейктики **десь**, **там**, **далеко**, які мають значення «віддалений від адресанта й адресата»; ***Я** наче безвольно сунусь **кудись**, і те, що нічого не можу зробити проти – є дуже приємне* [8, с. 93–94]; *Війна підвела лінію під все, що було до неї, і все те зосталось **позаду**, воно вже старе, неначе в минулому столітті* [8, с. 90] – у поданих прикладах просторові координати виражені прислівниками місця **кудись**, **позаду** і доповнені лексемами зі значенням *старий*, який *залишився в минулому*.

Для обстеженого листування характерне не лише бінарне протиставлення *тут* – *там*, а й опозиція *близько* – *далеко* стосовно адресанта, наприклад: *І знов думки про те, як **ми** житимемо, не дають спокою. **Ти** окремо і **я** окремо* [8, с. 88] – у цьому контексті проявляється емоційна реакція письменника на довгу розлуку з коханою людиною, що в тексті есплікується особовими дейктиками **я** – **ти** – **ми** та прислівником **окремо**, який і є маркером просторової ознаки. Можемо зробити висновок, що на просторових відношеннях в епістолярному дискурсі відбиваються психологічний і соціокультурний чинники.

Часовий дейксис позначає хронологічні орієнтири складників комунікації, наприклад: *А **тепер** обіймаю тебе всією зголоднілою моєю душею* [4, с. 92]; *У мене інший план: **я** буду писати те, що бачу й знаю **тепер**... Старі стремління, старі комбінації їх – все це **тепер** не може служити керуючим принципом* [8, с. 90]; ***Зараз** ляжу, але мушу поцілувати моє щастя, Діту мою єдину!* [8, с. 94]. Дослідники вказують на три компоненти, за допомогою яких формують означений тип, а саме: час мовлення, час події та час відліку, які можуть вказувати на

передування певної дії, одночасність або послідовність дії [1, с. 124; 11, с. 112]. Наприклад: *Що ти робиш тепер, – про це я думаю в цю хвилину* [8, с. 93] – часове поле висловлення формують дейктичні одиниці *тепер, в цю хвилину*, а точка відліку дії збігається з часом мовлення про неї; *Правда, ходжу тепер іншою дорогою в степ: по Конечній ще один квартал, а потім завертаю наліво в степ* [8, с. 95] – дейктичні маркери *тепер – потім* позначають послідовність описуваних подій; часовий контекст доповнюється адресантом просторовими координатами. Найбільш уживаним в проаналізованому письменницькому листуванні є часовий дейктик *тепер*.

Просторово-часовий дейксис. Аналіз епістолярного дискурсу доводить думку про те, що часовий і просторовий дейксис тісно взаємодіють в одному контексті, що має відбиття в координаті використаних автором дейктичних знаків. Наприклад: *Ну, а тепер іду в книгарню. Може, там є лист від тебе і там допишу цього листа та й заадресую по тій адресі, яку сподіваюсь найти в йому* [7, с. 63]; *Завтра останній день перебування тут* [4, с. 98]; *Яка радість знати, що ти десь там існуєш і що колись я приїду до тебе!* [9, с. 100]; – функцію просторово-часових координат виконують прислівники *тепер – там, завтра – тут, десь там – колись*; *Звичайно, поїдемо вдвох, ти як мій секретар. Тепер інакше не буде. Або зовсім нікуди їздити не буду* [4, с. 92] – дейктичними маркерами виступають прислівники часу *тепер* і місця *нікуди*; *Я гадаю, що виїду додому в кінці тижня... Знаю, що буду жаліти потім, але не можу бути без тебе* [4, с. 94] – у цьому прикладі координатна вісь сформована з трьох типів дейксису – персонального *я*, просторового *додому* і часового *потім*. Тісний взаємозв'язок дейктичних одиниць на позначення простору і часу уможливив виділення дослідниками ще одного типу дейксису – **просторово-часового**.

Корпус дейктичних знаків проаналізованого епістолярію формують одиниці із вказівною семантикою, і провідне місце належить окремим розрядам займенників (особовим, вказівним, неозначеним), займенниковим прислівникам місця (просторовий дейксис) і часу (часовий дейксис). Крім цього, розширюватися дейктичне поле листа може за рахунок прикметників із часовою семантикою, дієслів зі значенням руху, прийменників просторовості. Погоджуємося з твердженням дослідників, що мовні значення дейктичних одиниць є прагматично маркованими, тобто пов'язаними з мовною ситуацією, комунікативним наміром мовця, когнітивними здібностями комунікантів [12, с. 92]. Дейксис як одна з ключових комунікативних категорій в епістолярному дискурсі уможлиблює ідентифікацію учасників спілкувального процесу та об'єктивізацію дійсності стосовно місця і часу його здійснення.

Висновки. Отже, дослідження дейксису як категорії комунікативної лінгвістики і прагматики дозволяє встановити його функції в організації мовленнєвої взаємодії комунікантів, що полягають, зокрема, в координаті особистісних, просторових, часових та ін. характеристик складників мовного процесу. Дейксис в епістолярному дискурсі втілюється через універсальні категорії – адресант/адресат (мовець, адресат мовлення), простір, час. У межах пропонованого дослідження охарактеризовано такі типи епістолярного дейксису: персональний, або рольовий, просторовий, часовий та просторово-часовий.

Перспективним напрямом у дослідженні може бути виокремлення й опис інших різновидів дейксису (наприклад, соціального, дискурсивного (текстового) та ін.) у письменницькому листуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
2. Білецька Т. О. Актуалізація категорії дейксису у гіпертексті (на матеріалі текстів-описів товарів комерційних Інтернет-сайтів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. 19 с.
3. Ващинська Я. Б. Підходи до трактування поняття «дейксис»: загальна характеристика та специфіка. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Перекладознавство та між-*

- культурна комунікація». 2018. Вип. 2. С. 20–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvxdupmk_2018_2_5 (дата звернення: 09.05.2023).
4. Володимир та Розалія Винниченки: родинне листування (1921–1949 роки). *Слово і Час*. 2018. № 7. С. 90–100.
5. Гуменюк Н. Г. Категорія дейксису в англійській мові: універсальний дейксис. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство. 2012. № 6. С. 24–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2012_6_7 (дата звернення: 19.06.2023).
6. Даркевич О. В. Проблеми теорії дейксису. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. № 4 : Філологічні науки. С. 83–87. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/719/1/Deixis.doc> (дата звернення: 19.06.2023).
7. Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918). *Слово і Час*. 2008. №7. С. 60–66.
8. Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918). *Слово і Час*. 2008. № 8. С. 88–98.
9. Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918). *Слово і Час*. 2010. № 2. С. 96–101.
10. Залеснова О. В. Дейксис як категорія мовної комунікації. Проблеми семантики слова, речення та тексту. 2013. Вип. 30. С. 64–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pssrtr_2013_30_13 (дата звернення: 12.06.2023).
11. Івасишин М. Р. Функціонування дейктичних операторів у візуально-графічному тексті (на матеріалі англійської мови). *Львівський філологічний часопис*. 2017. № 3. С. 109–113.
12. Костенко Г. М. Своєрідність вираження дейксису у науково-технічному тексті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 11(79). С. 75–79. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/download/3296/3000/5971> (дата звернення: 15.06.2023).
13. Павлик Н. В. Часопростір епістолярного дискурсу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»* : збірник наукових праць. 2023. Випуск 59 : Т. 3. С. 12–15. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v59/part_3/3.pdf (дата звернення: 09.05.2023).
14. Тараненко К. В. Прагматика антонімії дейксису. *Наукові праці. Серія «Філологія. Мовознавство»* : науково-методичний журнал. 2015. Вип. 243. Т. 255. С. 88–91.
15. Bühler K. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Stuttgart: G. Fischer, 1965. 434 p. URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2305592_5/component/file_2309580/content (дата звернення: 09.05.2023).